

BOCSKAI SZABADSÁGHARCÁNAK KEZDETEI ÉS A BIHARI VÁRAK

Tisztelt ünneplő közönség!

Feltehetjük a kérdést, véletlennek tekinthető – e, hogy Bocskai ellenállása, amely felkelésből hamarosan nemzeti szabadságharcra terebélyesedett, erről a tájról, Biharból indult ki.

A kérdésre röviden azt válaszolhatjuk, nem volt véletlen, hiszen Bocskainak e vármegyében volt ősi családi birtoka, Kismarja, itt voltak várai, Nagykereki, Solyomkö, Szentjobb, de szükség esetén itt több várra is támaszkodhatott, például Zsákára, ahova kortársi forrás szerint családi kincseit is vitette, s ahol a legújabb kutatások szerint formálisan is felvette a kapcsolatot a hajdúkapitányokkal.

Bocskai bihari birtokairól röviden annyit, hogy az 1599-es bihari birtokállománya alapján Bocskai valódi nagybirtokos arisztokrata, aki egymagában a hatalmas kiterjedésű Bihar adózó portáinak közel negyedét birtokolta.

Birtokai uralták a Sebes – Körös völgyét, tehát az Erdélybe vezető legfontosabb utat, a Berettyó völgyet, a Rézalját és a Réz hegységet, s az Érmellék jelentős részét. Itt található Bocskai három bihari vára, Solyomkö és Szentjobb, és a Sárrét szélén fekvő Nagykereki. Ráadásul Bocskai a fenti birtokokra „liber báróságot” szerzett, tehát itt és ekkor kivételes hatalommal rendelkezett.

Mit mondhatunk a Bocskai kori hajdúság származási helyéről és társadalmi összetételéről? Arról, hogy a szabadságharcot fegyveresen is támogató, mellette mindvégig hűséggel kitartó hajdúvitézek az ország mely területéről származtak? Volt-e, s milyen kötődésük a partiumi-bihari tájhoz, tágabb értelemben a nemzet ügyéhez, s ezzel szoros összefüggésben milyen volt az affinitásuk a „religióhoz”, a vallás kérdéséhez? A hajdúk sűrű és gyakori kilengéseit ismerve, s a hajdúkat fenyegető törvényeket tudva, történeiszinkron egy jelentékeny csoportja hajlamos arra, hogy bennük csak a zsoldra, zsákmányra éhes katonanépességet lássa. Ebben sok igazság van. De ismerve a török birodalom peremterületein élő, bizonytalan társadalmi állású, a török ellen többé-kevésbé hatékonyan szervezkedő katonacsoportokat, ezen nem csodálkozhatunk.

A kutatás tisztázta, hogy a Bocskai kori hajdúság származási helye nem a töröktől hajdanában elpusztított Délvidék, hanem a nagy várháborúk következményeként hódoltsággá lett partiumi terület. Ezt a folyamatot erősítette a tizenöt éves háború pusztítása! Ezek a hajdúk társadalmi állásukat tekintve lehetnek már korábban is nemesek, származhattak a terület paraszti népességéből, s jelentős részben egykoron kiváltságolt területek lakói voltak. Nemzetiségüket tekintve pedig magyarok és döntően református vallásúak. *Bocskai István törzsbirtokai tehát olyan területen feküdtek, amely a magyarországi hajdúság egyik fő kibocsátó helye volt. Sok jel arra utal, hogy a tulajdonképpeni török pusztítás előtt is jelentős, fegyvert forgató, vagy hadi vállalkozásra kapható réteg élt itt.*

Ezt lehet mezővárosi fejlődéssel, marhahajcsárkodással magyarázni, de lehet azzal is, hogy e térségben jelentős számú kismemesség élt. Külön megfontolandó, hogy Bihar hajdúkat kibocsátó területei egybe esnek az egykori kismemesség lakta területekkel. Nagykereki kismemesi falvaira gondolunk itt, de más területekre is. Érdekessége a bihari kismemesi területeknek, hogy e falucsoportok a megye határán kívül hasonló vidékekhez kapcsolódtak. Északon a szatmári, délen pedig a békési kismemességgel érintkezhetek. Továbbgondolásra érdemes tényként említhetem, hogy 1514-ben, Dózsa felkelése idején Biharnak pontosan ezek a területei voltak a keresztiesek által legjobban érintettek. Tudott dolog, hogy a jobbágy nélkül élő kismemesek rokonszenveztek a keresztiesekkel.

A Bocskai kori hajdúság származási helyét jól támasztották alá azok a névtani vizsgálatok, amelyeket Benda Kálmán különböző zsoldlisták és hajdúnévsorok alapján végzett el. Megállapítása szerint a „*nevek kerekén 70%-a az Alföld keleti és északkeleti peremére utal*”. s ezen belül ... 56% az erdélyi fejedelemséghez tartozó Partiumra.” A Bocskai-kori hajdúság bölcsője tehát a tizenöt éves háború során feldúlt alföldi peremvidék.

Ugyanilyen eredményre jutunk, ha Bocskai István egyéni nemesítéseit vesszük vizsgálat alá, amelyek ugyancsak tanulságosak. Nyilvánvaló, hogy Bocskai egyéni címeres nemeslevéllel a mozgalmát katonailag vagy más módon segítőköt jutalmazta, s nemesítései, amennyiben helyhez tudjuk kötni a kiváltságolásban részesülőket, jelzik a felkelés bázisát is.

Bocskai egyéni kiváltságolásait először Boldizsár Kálmán vizsgálta! A döntően vármegyei kihirdetésből ismert oklevelek száma 225 darabra tehető. Ebből székely kiváltság huszonnégy. A fennmaradó nemeslevelek döntő többségét két törvényhatóságban, Biharban és Szabolcsban hirdették ki, tehát abban a két vármegyében, amelynek területe a szabadságharc kezdeténél, illetve a hajdúk letelepítésénél döntő szerepet játszott. Mindez jól jelzi, hogy az egyéni nemesítések tudatosan erősítették azokat a kiváltságolt területeket, illetve az azon élő népességet, amelyekre Bocskai nemcsak a szabadságharc folyamán számíthatott, de elképzelései szerint ő és fejedelmi utódai hosszabb távon is támaszkodhattak.

Tényszerűen is tudunk a következőkről! Így arról, hogy Nagykereki védelméhez Örvény Pál, Bocskai hű kapitánya *Egri István* hajdút – mintegy háromszázat – fogadta fel, akik a bihari Kölesér romjai közt tanyáztak. Legújabb kutatási eredmények szerint Kölesér Szillel, Barmo(d)dal, és Kézával együtt Báthory Kristóf váradi házához tartozott, s valamilyen közös kiváltságban részesültek. A köleséri hajdúk tehát helybeliek lehettek, s valamilyen kiváltságolás birtokosai voltak. A szalontai kiváltságlevél szavai szerint a már elpusztult település romjai között tanyázó háromszáz szabadhajdú itt állt be Bocskai szolgálatára, s védte meg sikeresen Nagykerekét. Külön érdekesség, hogy ezek szerint Bocskai egy már valamilyen kiváltságolásban részesített területet adományozott 1606-ban a hajdúknak. Ma valamennyi faluhely szalontai határ.

Azt is tudjuk, hogy magában Nagykerekiben is laktak már a hadi események bekövetkezése előtt is hajdúk, sőt magának Egri István hajdúkapitánynak is ott volt a lakása. Újabb kutatások szerint a kereki hajdúknak kiemelt szerepe volt néhány bihari hajdúváros megtelepítésében. Kereki várának jelentőségére utal, hogy Bocskai itt

helyezte el magánlevéltárát, s ide menekült a németek elől Asztalos György váradi főbíró híveivel együtt. Panaszolta, hogy a német „*városunkat telljességesőn meghégette, és így mi házunk-népünk ... téli időn búdosásra jutottunk*”. Külön kérte Bocskait, hogy a hajdúk túlkapásai ellen védje meg őket, különösen a katolikus hiten lévőket.

Tudunk több olyan nemesítésről is, amelyet olyan településen lakó vitéz kapott, amely települést később az erdélyi törvénycikkek a hajdúhelyek közt sorolnak fel. A szabadságharc előtt tehát lakhattak ott hajdúk, s Bocskai közülük egyet-egyet meg is nemesített. *Sárándi* Kis Mártont, *Herpáli* Deső Benedeket, *Vekerci* Olasz Pétert hozhatjuk fel itt, vagy Gyarmati Istvánét, akit forrásunk egyenesen a *gáborjáni* hajdúk hadnagyának nevez.

Ha az álmosdi csata kimenetelét eldöntő nagyszabású hajdúles résztvevőit nézzük, úgy azt mondhatjuk, hogy Dampierre hajdúkapitányai ugyancsak partiumi területről származnak. Családneveik ugyanis erre utalnak. Lippai Balázs, Ibrányi Ferenc, Dengelegi Mihály, Szénássy Mátyás, és Némethi Balázs neve Lippa, Dengeleg, Ibrány és (Szatmár)Németi nevű településeket idézi.

Bocskainak tehát régebben is voltak kapcsolatai a hajdúkkal. Korábban váradi kapitány volt, Bihar vármegye főispánja. 1599-ben pl. módjában állott nagy hajdú hadat állítani, s azzal Kolozsvárig menni.

Bocskai tudta, hogy értékes ajándékokkal lehet legjobban hatni a meghatározó kapitányokra. Megbízottai hivatkoztak a hajdúk protestáns voltára is, azt állítván, hogy Belgiojoso amiatt üldözi urukat, hogy az nem akar katolikussá lenni.

A hajdúk magatartásánál a vallási szempontot nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Bihar megye ekkor gyakorlatilag tisztán református terület. Alvinczy Péter, Pázmány Péter leghatalmasabb ellenfele, aki 1599-ben debreceni rektor, 1603 őszén nagyváradi első pap, 1604-ben bihari esperes, majd Nagykerékben lelkész, Innen körülbelül egy év múltán Kassára ment magyar elsőpapnak. Bocskai hadainak rendtartása egyébként előírta a rendszeres hitéletet, s azt hogy prédikátort tartsanak.

Vadonatúj kutatási eredmény, hogy a hajdúk és Bocskai közt az első kapcsolatfelvétel Zsákán történt 1604. okt. 13-án. A hajdúk keresték meg Bocskait, mint ahogyan ő ezt később le is írta, s amelyet a 20. századi hiperkritika nagyobb dicsőségére többen kétségbe vontak. Bocskai hitlevelet ad a hajdúknak „*az Magyar Nemzetnek szeretetükér is, országoknak pusztulását szánva*”.

Másnap fordítva, a hajdúkapitányok adnak biztosítékot Bocskainak, s érdemes ebből is idéznünk: „*Az mi hit levelünket attuk az nagyságos Vitézlő Bocskay Istvánnak, ez körösztinsigne s az mi Orzagunknak s ides Hazánknak, legh fő képpen az egi Igaz Hitnek megh oltalmazására...*”

Meggyőződésünk tehát, hogy a hajdúk és Bocskai kapcsolatát az tette különösen szorossá, hogy maguk is e tájról valók voltak, s összekötötte őket a református hit. Amikor Bocskai mellé álltak, otthonukat, tűzhelyüket és hitüket is védelmezték.

S most nézzük a várak szerepét a felkelés kezdetén.

Német katonaság csupán egyben – igaz, a váradiban - tanyázott. Várad Gyula eleste után vált különösen fontossá. 1604-ben még nem épült ki teljesen, de azért az 1598-as török ostromot kiállta. Csak 1606. november 22-én hódolt meg Bocskai hadának.

Az 1604. őszi felkeléskor Bocskai kezén három vár volt. A felkelés kezdetén nagy fontosságra tett szert Nagykeréki, a Kis-Körös bal partján, a váradi vártól 23 kilométernyire, északnyugati irányban. Környéke ma már száraz, de a 17. században mocsarak borították. A falu északkeleti oldalán, a Kis-Körös, a délin a Barát-ér folyt. A vár magva egy négyszögletű földszintes kastély, mely egy szintén négyszögű kis udvart zár körül. A kastély mindenik sarkán egy-egy vaskos és elég magas kerek bástyatorony állott.. A keleti oldalán a Kis-Körös vize folyt, a többi falrész széles és mély árok vette körül, amelybe hajdanában a folyó vizét bocsátották. Mint Bethlen írja, *inkább a természet, mint az emberi kéz tette erőssé ezt a várat.*

Kerekéi 1583-ban került házasság révén Bocskai István tulajdonába, alatta a kicsi várkastély erőteljes átépítésére került sor. Megerősítették falait, védelmi rendszere korszerűsödött.

A Sebes-Körös egyik mellékpatakjának völgyébe, Élesdtől északra, sűrű erdővel borított helyek közé, magas hegytetőre épült Súlyomkö igazi fellegrvár. Valószínű, hogy az 1241, a tatárjárás után építhették, s a bajosan megközelíthető voltánál fogva igazi menedékvár volt. A 17. század derekán a Királyhágó védelmére szervezték köré a báródsági nemességet. 1599-ben Bocskai birtoka s egy uradalom főhelye s névadója. Bethlen Farkas szerint „Ez a vár Váradon felül a legmagasabb sziklatetőn van, minden oldalról mély völgyek által elválasztva, a legiszonyúbb erdők közé helyezve, bástyákkal és védművekkel ellátva...”

Szentjobb várát uradalmával együtt Bocskai István, Várad főkapitánya 1595-ben kapta Báthory Zsigmond fejedelemtől. Neki köszönhető a vár olaszbástyáinak kiépítése. A három vár közül a legkorszerűbb volt. 1598-ban, Várad ostromakor egy portyázó török csapat megpróbálta fölgújtani, azonban nem járt sikerrel. Bocskai 1599-1600-ban gyakran tartózkodott itt, több levelét is innen keltezte.

Bocskai Súlyomkőn kapta meg Belgiojoso főkapitány levelét, amelyben felszólította, hogy jelenjen meg a rakamazi táborban. Kitérő választ adott: jelenleg ágyban fekvő beteg, gyöttri a köszvény, de mihelyt fölgógyul, haladéktalanul siet a táborba. Ugyanakkor végleges elhatározásra jutott!

Szentjobbról és Kerekiből magához rendelte a kapitányokat és bizalmas embereit. Ki kellett puhatolnia, mennyire számíthat rájuk, s föl kellett készíteni őket a várható rendkívüli eseményekre. Azok, *Örvény Pál és Székely Ferenc* alighanem a következő napon már meg is jelentek. Bocskai előadta, hogy az uralkodó elleni szervezkedéssel gyanúsítják. Tanácsukat kérte, mit tegyen. Voltak, akik azt javasolták, bízzon a királyi kegyelemben. Bocskai azonban ezt elutasította, hivatkozva azokra az esetekre, amikor a jámbor belenyugvókat megkínózták, megölték. Végül úgy határoztak, hogy a várak ellenállnak, s ehhez a török védelmét kérik, sőt felmerült, hogy Súlyomkőből Bocskai Gyulára megy. Bocskai Kerekéi kapitányát arra utasította, hogy nyerje meg a környéken tanyázó szabad hajdúkat.

Szentjebb kapitánya Székely Ferenc udvarbírájával, Fráter Istvánnal együtt azonban áruló lett. A tervet elárulták a császáriaknak, s 1604. október 11-én Adorján várában írásba is foglalták vallomásukat. A váradi alkapitány, Concini értesítette főnökét, Barbianot, aki csapatai összevonását határozta el, és meghagyta Concininek, hogy mielőbb szállja meg Bocskai Váradhoz legközelebbi várat, Szentjobbot. 1604. október 2-án Concini ellenállás nélkül birtokba vette és kirabolta a várat, az árulók javait sem kímélve. A várban mintegy kétszáz főnyi királyi őrség maradt.

Bocskaival szemben a királyi sereg tehát jelentős lépéselőnybe került. Három vára közül egyet azonnal elvesztett, s Concini máris indult a másodikhoz, Kereki megvételére. Itt azonban fordult a hadiszerencse! Alvinczy Péternek, az események szemtanújának és krónikásának följegyzése szerint „*sok fű ember hullott német*”, sőt maga Concini is megsebesült. Október 5-én „megfélemlítve a hajdúktól”, „*veszteséggel és szégyennel*” vonult el megtépázott serege maradékával.

Bocskai még nem hagyta el Súlyomkőt, s egyelőre török csapatokat sem kért. Várából levelet írt a kassai főkapitánynak (október 4.). Állította, hogy „az én kegyelmes uramnak, római császárnak híve voltam s híve is vagyok”. Fölháborodottan utasította vissza „áruló szolgái” vádaskodását, s azt is, hogy szentjebbi várat megvették, s azt, hogy Concini ágyúi Kereki várat lövik. Bizony *inkább akarom ... Súlyomkői várat véremmel megfeszítenem*, hogynem mint törökké lennem...” Felháborodottan írja, hogy „ez még soha nem hallatott Magyarországon, hogy egy úron ez essék törvéntelen, egy lator szolgájának szavára ... *mingyárást házát, jószágát törvéntelen elvegyék...*”

Súlyomkő alatt történt az elő fegyveres összecsapás is. Szamosközy említi, hogy „Thuri Ferencz ötven drabanttal megyen volt ki Erdéltől Várad felé (*Belgiosohoz*), az súlyomküviek kiütnek reájok, mind beviszik őket és fogságba vetik.” Az eset 1604. okt. 8-án vagy 9-én történt, tehát nagykerekai ostroma és az álmosdi csata közti időben

Bocskai jól tudhatta, hogy az ellene fölvolnutható haderő elég erős ahhoz, hogy várait, várkastélyait egy-két hét alatt könnyűszerrel elfoglalja. Ezért az ellentámadást választotta. Bethlen Farkas szerint október 9-én hagyta el Súlyomkő várát, s titokban tartva úti célját, csendesesen megérkezett Kereki várába.

Nagykerekitől nyugat-délnyugatra, a Nagy Sárret keleti szélén találjuk Zsákát, amelyet, az 1604-i hadjáratnál kapcsolatosan, több egykorú forrás említ. Akkori birtokosa Ghyczy Péterné volt. Régi vára több vízfolyás kiöntései között, valószínű „Sárvár” lehetett. Bocskai Szamosközy szerint ide menekítette értékeit. Ábrázolása is ismert, s 1600-ból való metszete hitelesnek is mondható. Zsáka a hajdúkkal való tárgyalások helyszíne.

A hadjáratban szerepet játszott a Csákyak egyik ősi fészke, Adorján. is, A vár mellett, a Berettyó balpartján volt a hasonló nevű pusztafalu, amely 1604-ben a szomszéd Szalárdhoz tartozott: Csáky birtok volt a vár is, amely a Berettyó szigetére épült, s amely a császáriak gyülekezését fedezte. Október 15-e után megnyitotta kapuit Bocskai előtt.

Nagyobb és erősebb is volt az Ér ingoványaiban az 1460-ban épült, s 1595-ben olasz bástyarendszerre átalakított székeklyhídi vár! Székeklyhíd, a Guth-Keledek után a Zólyomi családé lett. 1604-ben Zólyomi (II) Miklós özvegye és két árvája birtokolta. Daróczy Ferenc parancsolt a várban, amelyre inkább. a császáriak támaszkodhattak.

Ebben a közegben kellett mozognia Bocskai gyülekező haderejének és a császáriaknak is. A terep nehézségeinél, mocsaras vízjárta jellegénél fogva különös figyelmet érdemel, s nem ártott, ha a felek a jó hadi szerencsében is reménykedtek.

Belgijoso miután mintegy 1500 fővel kimozdult Rakamazról, gyülekezési pontként Adorjánt jelölte meg. Okt. 8-án az erdélyi sereg is elindult Kolozsvárról, s okt. 10-e körül Petz ezredes is elhagyta a rakamazi tábor. Időközben okt. 11-én Dampierre hajdúi beérkeztek az adorjáni táborba. Okt. elején Bocskai elhagyta Súlyomkőt, s Kerekibe ment hadat gyűjteni. Célja megakadályozni a császári hadak összevonását Adorjánnál. Közben, okt. 13-án és 14-én az adorjáni tábor hajdúkapitányai Zsákán, hitlevélben kötelezték el magukat Bocskai mellett és fordítva.

Okt. 14-én az adorjáni táborban Belgiojoso saját katonaságával, a váradi őrseg egy részével, Dampierre hajdúival, a beérkezett erdélyi haderővel mintegy 10 000 fő felett rendelkezett. Az okt. 14-én reggel az Álmosdra érkező Petz azonnali parancsot kapott, hogy vonuljon be az adorjáni táborba. *Bocskai ekkor döntött úgy, hogy megtámadja és megsemmisíti Petz ezredes különítményét, mielőtt az beérkezne az adorjáni táborba.*

Petz János hadoszlopa hat zászlóalj gyalogságból (2400 fő), 600 sziléziai lovasból állott, hét tábori és két faltörő ágyúból személyzettel együtt, összesen mintegy 3000 hadra fogható ember, amelyhez a hajtó és szolgaszemélyzet, asszonyok, gyermekek járultak]

Bocskai rendelkezésére állottak saját hajdúi Egri István vezetésével kb. 300 fő, amelyhez az adorjáni táborból átpártolt Dampierre hajdúk társultak (összesen kb. 3000 fő).

Okt. 14-én éjjel tájban Petz elhagyta Álmosdot Diószeg irányába. Menetvonala hosszan elhúzódott. Elöl mentek a sziléziai lovasok, 450 fő, majd a gyalogság, tüzérség, málha, asszonyok, végül 150 sziléziai lovas

Bocskai hajdúi éjjel után támadhatták meg a szétszórta érkező derékhadat. Az előhad (450 sziléziai lovas) a csatazajra visszafordult, a hajdúkat visszaszorították. Nyolcszori roham után végül a sziléziai lovasság meghátrált, s Petz is menekült. Ekkor a gyalogság szekérvárat készített, s abban védekeztek. Miután a császári táborban löporrobbanás történt, a hajdúk a felkelő nap fényénél elfoglalják a szekérvárat. Ekkor ért a segítségül hívott Belgiojoso Diószegre, de támadni nem mert, hanem visszavonult Adorjánba és Váradra.

Belgiojoso megijedve és megzavarodva gyors ütemben Váradról Tokajon át Kassa felé hátrált. Utóhadát Bocskai Rakamaznál megverte (okt. 25.). A térség kulcs vára, Kálló Bocskai kezébe került (okt. 29). Kassa bezárta kapuit Belgiojoso előtt, s okt. 30-án Bocskai hajdúi Felső-Magyarország fővárosába bevonultak. Ezzel tulajdonképpen a szabadságharcra érett felkelés ügye eldőlt, a katonai viszonyokat már Basta ellentámadása sem tudta már megfordítani.

Összegezve az elmondottakat, Bocskai felkelésének sorsát nem a várak, hanem a mezei hadak fordították sikerre. Bocskai és a vele rokonszenvezők várai fontos szerepet játszottak a felkelés előkészítésénél, de a hadjárat

sorsába meghatározólag nem szólhattak bele. Ugyanakkor Nagykereki sikeres védelme lélektanilag fel nem becsülhető biztatást jelentett.

Elmondhatjuk ezt a császári oldalról is. Hiába volt a kulcsfontosságú Várad császári kézen, katonailag szerepét zárójelbe lehetett tenni. Oly annyira, hogy maga Belgiojoso is, a körülzáratástól félve, menekülésszerűen hátrált Kassa irányába.

Bocskai sem volt hajlandó ostromlandó várakba bezárkózni, helyette inkább nagyon helyesen a támadást választotta, s annak főirányát, katonailag megint csak nagyon helyesen, nem Erdély, hanem Kassa irányába jelölte meg.

Az elért katonai siker azt bizonyította, hogy a belső nemzeti ellenállás talajára támaszkodó felkelés katonailag más kihívást jelentett a Habsburgoknak, mint a 15 éves háború során mindkét oldalról rendszeresen megjelenő birodalmi seregek mérkőzése, s ez a „másság” a várak szerepét is érintette. Ebben az értelmezésben ez a hadjárat mintegy előképe volt a 17. század Habsburg ellenes küzdelmeinek.